

तौलनिक साहित्याभ्यास : भाषांतर आणि संस्कृती अभ्यास

प्रास्ताविक

भिन्न भाषांना व भिन्न भाषिकांना एकत्र जोडण्याचे भाषांतर हे एक महत्त्वाचे साधन आहे. भिन्नभाषिक साहित्य आणि संस्कृतीची देवाण-घेवाण करण्यासाठी भाषांतर हे एक अतिशय चांगले माध्यम ठरत आहे. बोलणे आणि लिहिणे या दोन प्रक्रियेत भाषा, ज्ञान आणि समाज, संस्कृती यांचे उपयोजन अतिशय गरजेचे ठरते. एका भाषेच्या आशयाला दुसऱ्या भाषेत आणणे यालाच आपण भाषांतर असे म्हणतो. अर्थदृष्ट्या पाहता भाषांतर व अनुवाद यामध्ये फारसा भेद केला जात नाही. प्रत्येक संस्कृतीचे काही संदर्भ आणि तपशील असतात ते अन्य संस्कृतीत असतीलच असे नाही. अशा सांस्कृतिक तपशिलांचे भाषांतर करत असताना भाषांतरकाराला मोठ्या अडचणी निर्माण होतात. भाषांतराची गरज ही उपयुक्तता किंवा व्यावहारिक पातळीवर आणि सामाजिक व सांस्कृतिक पातळीवर अतिशय महत्त्वाची ठरते. सानेगुरुजी यांनी मांडलेली 'आंतरभारती' ही संकल्पना ही भिन्नभाषिक साहित्यांना व भिन्न भाषेला कवेत घ्यायला शिकवते व त्यातूनच सांस्कृतिक व राष्ट्रीय एकात्मता घडवली जाते.

अभ्यासविषय निवडीमागील उद्देश

१. तौलनिक साहित्याभ्यास आणि भाषांतर यांचा अनुबंध समजून घेणे .
२. तौलनिक साहित्याभ्यासातील भाषांतरकाराची भूमिका अभ्यासणे.
३. भाषांतर आणि संस्कृती अभ्यास यांचा सहसंबंध समजावून घेणे.
४. भौगोलिक व सामाजिकदृष्ट्या साहित्यातील पैलूंचे विवेचन करणे.

गृहितके

१. भाषांतर आणि संस्कृती अभ्यास यांचा जवळचा संबंध आहे.
२. तौलनिक साहित्याभ्यासामध्ये भाषांतरकाराची भूमिका महत्त्वाची ठरते.
३. तौलनिक साहित्याभ्यासामध्ये भाषांतर आणि संस्कृती अभ्यास गरजेचा आहे.

संशोधनाच्या पध्दती

तौलनिक साहित्याभ्यास:भाषांतर आणि संस्कृती अभ्यास या संशोधनविषयासाठी सैध्दांतिक संशोधन पध्दती,अन्वयार्थक संशोधन पध्दती,संदर्भान्वयी संशोधन पध्दती,तौलनिक,मानसशास्त्रीय अशा विविध संशोधन पध्दतींचा अवलंब केला जाणार आहे.

भाषांतराचे महत्त्व

आधुनिक युगात विविध भाषा येणारा माणूस हा नोकरीच्या चांगल्या संधी मिळवू शकतो. संरचनात्मक भेद आणि दोन भाषिक संस्कृतीमधील भेद विचारात घेता सामाजिक संस्कृतीचे पुरेसे आकलन नसणे, एका शब्दासाठी दोन भिन्न अर्थ असणे किंवा दोन भिन्न शब्दासाठी एकच अर्थ असणे अशा काही भाषिक स्तरावरील अडचणी भाषांतर करताना जाणवतात. दोन भाषांची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी काही वेळा भिन्न असते. त्यावेळीही भाषांतरामध्ये अडचणी निर्माण होऊ शकतात. उदाहरणार्थ पदर, माहेर किंवा ऐतिहासिक बांगडी वाडली अशा शब्दांचे अर्थ समान वाटले तरी सांस्कृतिक संदर्भ वेगवेगळे असतात. समाजातील रूढी परंपरा चालीरीती समजूती यामुळेसुद्धा काही शब्दांचे भाषांतर करताना अडचणी निर्माण होतात. त्यामुळे भाषांतर करत असताना सांस्कृतिक संदर्भ व सामाजिक चालीरीती, परंपरा, समजूती लोकमानस यांचाही आधार घ्यावा लागतो. भाषा व्यवहारानुसार शास्त्रीय ग्रंथांचे भाषांतर, ललित साहित्यकृतींचे भाषांतर, धर्मग्रंथांचे भाषांतर, वैचारिक ग्रंथांचे भाषांतर, मौखिक भाषांतर, यंत्रद्वारा भाषांतर, रूपांतर, छायानुसार भावानुवाद आणि अर्थानुवाद असे काही प्रकार पडतात. भाषांतर करण्यामागे काही प्रेरणा आणि प्रयोजने आपणास पाहता येतात. शिक्षण देणे, पाठ्यपुस्तकांचे भाषांतर करणे, धार्मिक शिक्षण देणे, धर्मप्रसार करणे, नैतिक शिकवणूक देणे, देशप्रेम- स्वातंत्र्यलढा यांची जाणीव करून देणे अशी काही प्रयोजने आपणास सांगता येतील.

टागोर, कुसुमाग्रज, खांडेकर, कर्नाड, मंटो अशा अनेक साहित्यिकांच्या साहित्यामधून राष्ट्रीय व सांस्कृतिक एकात्मतेचे दर्शन आपणास घडते. भाषांतर करत असताना कवितेचे भाषांतर करणे हे अतिशय जिकिरीचे व कठीण काम मानले जाते. गीतांजली या काव्यसंग्रहाचा अनुवाद स्वतः रवींद्रनाथ टागोर यांनीच केलेला आहे तरीदेखील ते म्हणतात, 'काव्य अनुवादात मुळामधील जीवनसत्य हरवून जातात तरी देखील काव्यानुवाद करण्याची परंपरा सुरूच आहे.' याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे स्रोत भाषेतील सगळ्या शब्दांसाठी लक्ष भाषेमध्ये त्याच अर्थाचे सर्व शब्द प्राप्त होतीलच असे नाही. विनोदाचे भाषांतर करणे ही गोष्ट कठीण असते. प्रसंगनिष्ठ विनोद आणि स्वभावनिष्ठ विनोद यामध्ये शब्दनिष्ठ विनोदांमध्ये तसाच्या तसा अर्थ त्या भाषेत उतरवता येईलच असे नाही. एक वेळ स्वभावनिष्ठ विनोद यांचे भाषांतर होऊ शकते. त्यामुळे भाषांतर करत असताना शब्दाचे सामर्थ्य लक्षात घ्यावे लागते.

भाषांतर आणि संस्कृतीअभ्यास

आधुनिक काळात जग हे ग्लोबल खेडे होत चालले आहे या जगात निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळ्या भाषा बोलल्या जातात. भाषेमुळेच मानवाला कुटुंब, गाव, जमात, समाज, राज्य अशा विविध संस्था स्थापन

करता आल्या. माणसातल्या संदेशवहनामुळेच माणसे एकत्र येऊन समूहामध्ये वावरू शकतात. आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक व्यवहार करू शकतात. जगातल्या सर्वच मानवी समूहाच्या भाषा या एकसारख्याच प्रभावी असून प्रत्येक भाषेत त्या त्या समाजाच्या गरजेनुसार अर्थ व्यक्त करण्याची क्षमता असल्याचे आपणास दिसते. परंतु भाषांतरकाराला या प्रत्येक भाषा येतीलच असे नाही. कारण त्या भाषेमध्ये व्यक्त केलेले विचार, कल्पना, भावना हा त्या त्या समाजाचा भाग असतो. त्या समाजामधील जाती, परंपरा, धर्म, संस्कृती, रूढी, त्यांनी स्वीकारलेली मूल्ये ही वेगवेगळी असू शकतात. आधुनिक कालखंडात फक्त देश हे राजकीय किंवा आर्थिक दृष्ट्या जवळ येत आहेत असे नाही तर ते संस्कृतीच्या बाबतीत ते एकमेकांच्या जवळ येत आहेत आणि या संस्कृतीचा प्रभाव हा साहित्यावर पडताना दिसतो. त्यांच्यामध्ये आदान-प्रदान होताना दिसते. परिणामी साहित्याला बहुआयामी स्वरूप प्राप्त होत आहे. भिन्न संस्कृतींचे परस्परांशी आदान प्रदान होण्यासाठी भाषांतर ही एक अतिशय महत्त्वाची घटना ठरते. वसाहतवादी राष्ट्रांच्या दृष्टीने त्या त्या देशावर राज्य करणाऱ्या राज्यकर्त्यांची भाषा, त्यांची संस्कृती, त्यांचे शिक्षण, त्यांचे साहित्य हे गुलाम राष्ट्रांनी आत्मसात केले. आणि त्यातूनच आपली प्रगती साधली. प्रत्येक भाषा तिच्या भाषकांची जीवनप्रणाली व संस्कृती यांचे दर्शन घडवते ती काळानुरूप बदल स्वीकारत संस्कृती विशिष्ट होत जाते; अशा बदलणाऱ्या संस्कृतीविशिष्ट भाषेचा अभ्यास करणे गरजेचे ठरते. संस्कृतीची परिभाषा ही भारतीय संस्कृती, युरोपियन संस्कृती, अमेरिकन संस्कृती, पौरात्य संस्कृती, पाश्चिमात्य संस्कृती या परिभाषेच्या किंवा संकल्पनेच्या पलीकडे जाणारी एक परिभाषा आहे. त्यामध्ये फक्त भाषिक संदर्भ आपल्याला सापडत नाहीत तर लोकांच्या चालीरीती, रूढी, परंपरा अशा वेगवेगळ्या प्रांतीय संस्कृतींचा संदर्भ त्याच्या पाठीमागे आपणास असलेला दिसतो. लोकांची स्वभाव वैशिष्ट्ये, त्यांच्या धर्म संकल्पना, जात व्यवस्था, रूढी परंपरा यांचाही संबंध त्या परिभाषेशी असलेला आपणास दिसतो. प्रत्येक संस्कृतीमध्ये त्या त्या संस्कृतीच्या अंतर्गत बोलल्या जाणाऱ्या सर्वच भाषांचा समावेश होतो. विविध राष्ट्रातील सांस्कृतिक संबंध हे भाषेद्वारे प्रस्थापित होऊ शकतात त्यामुळेच भाषांतरकारास खूप महत्त्वाचे स्थान असलेले दिसते. प्रत्येक समाजाची भाषा वेगळी असते त्याचप्रमाणे प्रत्येक समाज हा विशिष्ट संस्कृतीने बांधलेला असतो. जेव्हा समाजाचे चित्रण साहित्यात येते तेव्हा साहजिकच संस्कृतीचे ही चित्रण साहित्यात आपोआपच येत राहते. अशा साहित्याचे व संस्कृतीचे भाषांतरित साहित्य तौलनिक साहित्याच्या अभ्यासाचा विषय होऊ शकते.

तौलनिक साहित्य : भाषांतर आणि संस्कृती

तौलनिक साहित्याभ्यासामध्ये दोन भिन्न भाषा, संस्कृतींचा अभ्यास केला जातो. वैशिष्ट्यपूर्ण भारतीय संस्कृतीचा इतर देशावर प्रभाव पडलेला आपणास दिसतो. नेपाळ, पाकिस्तान, श्रीलंका, चीन, थायलंड, मॉरिशस, अमेरिका, फ्रान्स अशा देशावर आपल्या संस्कृतीचा प्रभाव पडला आहे. या देशांमध्ये असलेली भारतीय देवी

देवतांची मंदिरे याची साक्ष देतात. आपण उदाहरणार्थ म्हणून भारत व मॉरिशस यांच्यामधील अंतरसांस्कृतिक संबंधांचा विचार करू शकतो. मॉरिशसला दुसरा भारत असेही म्हटले जाते. इतके या दोन देशांमध्ये साम्य आपल्याला दिसून येते. मॉरिशस हे आधी एक जंगल होते. व्यापारासाठी फिरत असताना युरोपीय लोकांना मॉरिशस या देशाचा शोध लागला. इंग्रज आणि फ्रेंच यांना तेथे व्यापारासाठी मनुष्यबळाची गरज होती. सुरुवातीला भारतीयांना गुलाम म्हणून त्या ठिकाणी करारबद्ध करण्यात आले आणि त्या अनुषंगाने भारतीय संस्कृतीने आपले पाय मॉरिशसच्या जमिनीवरती ठेवले. भारतीय लोक जाताना आपली संस्कृती, संस्कार घेऊन गेले. भारतीय मजुरांना तेथे गुलामासारखी वागणूक दिली गेली आणि यातूनच स्वतःच्या मनाला शांत वाटावे म्हणून त्यांनी भारतीय देवी देवतांची मंदिरे बांधली. भारतीय सण -उत्सव साजरे करायला सुरुवात केली. पुराण ग्रंथांची पारायणे भरवली. भारतात तमिळ, मराठी, गुजराती हे वेगवेगळे होते पण मॉरिशसमध्ये उच्चनीचता विसरून एकत्रित राहू लागले. छत्रपती शिवाजी महाराज यांची जयंती, मकरसंक्रांत, होळी, महाशिवरात्री, दीपावली, दसरा, रक्षाबंधन असे भारतीय सण तेथे साजरे केले जातात. भारतीय संस्कृती भाषा यांचा प्रसार व्हावा म्हणून भारत सरकार मॉरिशसमध्येसुद्धा काही शिष्यवृत्ती जाहीर करते. लग्नाच्या वेळी घातला जाणारा गोंधळ हा प्रकार तेथेही आपणास दिसतो .भारतात जेव्हा दिवाळी साजरे होते, तेव्हाच मॉरिशसमध्येही दिवाळी साजरी केली जाते. फुलांच्या माळा, स्वच्छता करणे, मातीचे दिवे लावणे, मिठाई तयार करणे, फटाके फोडणे असे कार्यक्रम मॉरिशसमध्येही आपणास दिसून येतात. मॉरिशस मधील लग्नाची पद्धत ही भारतीय प्रमाणेच आहे. मुहूर्त पाहणे, राशी, गोत्र जुळवणे हा फक्त उपक्रम तेथे नसतो. मुलाच्या व मुलीच्या आवडीला महत्त्व दिले जाते. मराठी, हिंदी, तमिळ, तेलगू अशा भिन्न भाषा बोलल्या जातात. या विविध भाषातून लिहिलेले साहित्य आपणास पहावयास मिळते. रामलीला, इंद्रसभा, सीता स्वयंवर अशा नाटकांचे प्रयोगसुद्धा आपणास त्या ठिकाणी पहावयास मिळतात. जवळजवळ दहा भाषेतील नाटकांचे सादरीकरण मॉरिशस मध्ये होते. हिंदी, तेलगू, मराठी, तमिळ, उर्दू, भोजपुरी अशा विविध भारतीय भाषांचा यामध्ये समावेश होतो. याशिवाय भारतीय बौद्ध धर्माचा चीन, जपान, अफगाणिस्तान, सिंगापूर इत्यादी देशावर प्रभाव पडलेला आहे. भारतीय संस्कृती व जपानी संस्कृती यांच्यातील साधर्म्य हे आपणास ज्ञानेश्वर मुळे यांच्या 'माती पंख आणि आकाश' याच्यामधून आपणास वाचावयास मिळते. एकूणच भाषांतर आणि तिथली संस्कृती या सर्वांमुळे आपणास वेगवेगळ्या संस्कृतीचा साहित्याचा परिचय होतो. यासाठी भाषांतराची गरज भासते.

आपल्या सभोवतालचे साहित्य अभ्यासल्याशिवाय आपल्या स्वतःच्या साहित्याची आपणास ओळख होत नाही. भाषांतराने आपल्या भाषेतील शक्तिस्थळे समोर येतात. मर्यादित संकुचित मनाच्या कक्षा रूंदावण्यासाठी भाषांतरित साहित्य उपयोगी पडते.तौलनिक अभ्यास करत असताना तुलनाकाराला भाषांतरित

साहित्याची खूप मोठे मदत होते. एखादा लेखक एकापेक्षा अनेक भाषेत लेखन करीत असतो त्या लेखकाचे संपूर्ण व्यक्तिमत्व जाणून घेण्यासाठी सुद्धा भाषांतरित साहित्य हे अतिशय गरजेचे ठरते. तौलनिक संशोधन पद्धतीमध्ये भाषांतर हे एका माध्यमासारखे काम करते. एका साच्यातील मूर्ती दुसऱ्या साच्यात बसवताना थोडीफार फट राहते पण ती फट तौलनिक अभ्यासाच्या आधारे आपणाला भरून काढता येते. भाषांतरामुळेच आपल्या भाषेतील उणीवा लक्षात येण्यास मदत होते.

भाषेचे नाते समाजाशी साहित्याची तसेच मानवी जीवनाचे आहे. मानवी जीवनाला स्वयंपूर्णता प्राप्त करण्याचे सामर्थ्य भाषेमध्ये आहे; म्हणूनच भाषा ही मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक मानली गेली आहे. मानवी भावभावना, विचार, कल्पना, सामाजिक जाणीवा या भाषेमधूनच व्यक्त होतात; त्यामुळेच भाषेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. एका भाषेतील या जीवन-जाणिवा, विचार-कल्पना दुसऱ्या भाषेत भाषांतरामुळेच लोकांना ज्ञात होऊ शकतात. समाजाची ओळख भाषेत असते आणि भाषेच्या अस्तित्वामध्ये समाजाची ओळख टिकून राहते. म्हणूनच कोणत्याही समाजाची पहिली ओळख करून देणारी जी संकल्पना असते ती म्हणजेच भाषा आहे. समाजाच्या जडणघडणीमध्ये भाषा ही महत्त्वाची असते. भाषा ही साहित्य आणि सांस्कृतिक समन्वय साधणारी एक सामाजिक संस्था आहे. डॉ. आनंद पाटील यांच्या मते, 'भाषांतर हा अंतरसांस्कृतिक अविष्कार असल्याने त्याचे तौलनिक व सांस्कृतिक अभ्यासातील स्थान कुरूप बदकांचा राजहंस बनावा तसा आहे.'^१

भाषा आणि संस्कृती यांचा एक अनुबंध आहे. भाषा- समाज- संस्कृती या परस्पर पूरक आणि परस्पर संकल्पना आहेत. दत्ता भगत यांच्या मते, 'समाजाने समाजाच्या वाटचालीमध्ये निर्माण केलेला दीपस्तंभ म्हणजे संस्कृती होय'.^२ तर डॉ. आ.ह. साळुंखे यांच्या मते, 'सम्यक संस्कार म्हणजे संस्कृती होय'.^३ या दोन्ही व्याख्यांचा आपण एकत्रित विचार केला तर समाज आणि संस्कृती यांचा संबंध भाषांतरामध्ये तितकाच महत्त्वाचा असतो. संस्कृतीचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे अनेकता आहे आणि ही एकता टिकवण्याचे काम भाषांतरामुळे साध्य होऊ शकते. भाषांतरामुळे एकभाषिक असलेल्या साहित्यकृतीला वैश्विक साहित्याचा दर्जा प्राप्त करून देता येतो.

भाषांतराचा इतिहास पाहत असताना डॉ. अंजली सोमण म्हणतात की, 'रोमन कालखंडापासून भाषांतर ही प्रक्रिया सुरू झालेली आहे.'^४ भाषांतर संकल्पनेच्या कालखंडामध्ये रोमन कालखंड, बायबल भाषांतराचा कालखंड, १९४० नंतरच्या यांत्रिक भाषांतराचा कालखंड आणि १९६० नंतर नव्या संकल्पनेचा कालखंड अशा काही कालखंडांचा आपणाला उल्लेख करता येतो. पण ढोबळमानाने जर आपणास पहावयाचे झाले तर धार्मिक व आध्यात्मिक भाषांतराचा कालखंड त्याचबरोबर राजकीय व सामाजिक अस्थिरतेचा कालखंड म्हणून दुसऱ्या कालखंडाचा आपणाला विचार करता येईल. तर आधुनिक विज्ञान युगाचा आणि व्यक्ती स्वातंत्र्याचा कालखंड म्हणून तिसऱ्या कालखंडाचा आपणाला उल्लेख करता येईल. कारण पहिल्या धार्मिक व आध्यात्मिक कालखंडाचा

विचार करता आपणाला एक गोष्ट प्रामुख्याने लक्षात येते ती म्हणजे धर्मग्रंथांचे भाषांतर आणि अध्यात्मिक प्रचार आणि प्रसार ही गोष्ट त्या कालखंडामध्ये अतिशय महत्त्वाची होती. डॉ. कल्याण काळे म्हणतात त्याप्रमाणे ,‘परमेश्वराचे शब्द अन्य भाषेत पोहोचवणे हे एक नवीन परिमाण भाषांतर प्रक्रियेला प्राप्त झालेलं होतं.’^५ कोणत्याही धर्मांमध्ये धर्मग्रंथाला अत्यंत पवित्र स्थान आहे; त्यामुळे धर्मग्रंथांचे भाषांतर करणे हे पवित्र कार्य मानलं गेलं आणि त्यालाच अध्यात्माची जोड दिली गेली. त्यामुळे आचार विचार आणि तत्त्वज्ञान यांचा प्रचार प्रसार करण्यासाठी भाषांतर करणे ही एक गरजेची गोष्ट बनली. राजकीय व सामाजिक अस्थिरतेच्या कालखंडाचा आपण विचार करता धर्माला शाश्वत मूल्याची नैतिकतेची जोड देण्याबरोबरच धर्मांमध्ये जे काही वाद विवाद निर्माण झाले धर्म माणसासाठी की माणूस धर्मासाठी? हा एक वाद निर्माण झाला. तसेच अनेक राजकीय आणि सामाजिक घटनांनी तो कालखंड व्यापला गेला. या कालखंडातील वैशिष्ट्यांचा आणि साहित्याचा एकमेकांना परिचय व्हावा यासाठी म्हणून पुन्हा भाषांतरे केली गेली या कालखंडाला आपणास राजकीय आणि सामाजिक अस्थिरतेचा कालखंड असे म्हणता येईल. आधुनिक विज्ञान युगाचा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा कालखंड म्हणून आपण ज्या वेळेला तिसऱ्या कालखंडाचा उल्लेख करतो त्यावेळेला या आधुनिक कालखंडामध्ये यांत्रिक भाषांतर करण्याची एक स्पर्धा सुरू झालेली आहे. त्याचबरोबर व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि वास्तववादी जीवन, ‘स्व’ ची जाणीव या सर्वांचा प्रभाव साहित्याच्या निर्मितीवर जसा पडला तसा तो भाषांतरित साहित्यवरतीही पडलेला दिसून येतो. वेगवेगळ्या भाषेमध्ये असणारे साहित्य हे आपल्या भाषेत आणून त्याचा परिचय आपल्या लोकांना करून द्यावा, यासाठी भाषांतर करण्याची स्पर्धा ही मोठ्या प्रमाणात सुरू झाली आहे. तौलनिक साहित्य अभ्यासामध्ये भाषांतर ही एक अत्यंत महत्त्वाची घटना मानावी लागते. वेगवेगळ्या भाषेतील वेगवेगळ्या समाजातील संस्कृतीचा परिचय हा भाषेमुळेच होऊ शकतो. याबाबत डॉ. गणेश देवी भाषांतराविषयी आपली भूमिका मांडताना म्हणतात, ‘भाषा आणि भाषेची संस्कृती जोपासण्याचा एक मार्ग म्हणजे अनुवाद आहे.’^६ भाषांतराच्या प्रेरणांचा आपण ज्या वेळेला विचार करतो तेव्हा बहुभाषिकत्व, धर्म-तत्त्वज्ञानाची प्रेरणा, स्वयंप्रेरणा, आत्मविष्कार त्याचबरोबर आशयाची प्रतिनिर्मिती, राष्ट्रीय एकात्मता साधणे अशा वेगवेगळ्या प्रेरणांचा आपण अभ्यास करतो. भाषांतरामुळे सामाजिक सांस्कृतिक समन्वय साधला जातो. हा समन्वय साधण्यासाठी ज्या प्रेरणा साहित्यिकाने वापरल्या त्याचा तौलनिक अभ्यास केल्यानंतर इतिहासातील महत्त्वाचे दुवे हाती लागतात. रवींद्र किंबहुने भाषांतराविषयी आपले मत मांडताना सांगतात की, ‘भाषांतराचा अभ्यास तौलनिक साहित्य अभ्यासातील मोठे अभ्यासक्षेत्र होत आहे. मराठी साहित्य इतिहासात भाषांतराचा विचार होणे आवश्यक बाब आहे.’^७

तर शंकर कळमकर म्हणतात त्याप्रमाणे, 'भाषांतर अभ्यासाची गरज लक्षात घेऊन युरोपात आंड्रे लेप्रेमींच्या अध्यक्षतेखाली भाषांतराचा तात्विक आणि उपयोजित विचार करण्यासाठी एक संशोधन प्रकल्प गठीत केला गेला. त्याप्रमाणे भारतात भारतीय साहित्यासाठी अशा प्रकल्पाची नितांत गरज आहे. भारतीय साहित्यात प्राचीन काळापासून वापरले गेलेले प्रतिमाचित्र, मीथकथा, दंतकथा यांचा साहित्य दृष्टिकोनातून शब्दकोश तयार करण्याची आवश्यकता आहे. तौलनिक अभ्यासासाठी लागणारी अशी साधनसामग्री भाषांतराच्या व्यापक चळवळीतून निर्माण होऊ शकते.' ८ सांस्कृतिक संकेत हे भाषांतराचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. भाषेला जशी सांस्कृतिक पार्श्वभूमी असते तसेच भाषांतराला देखील सांस्कृतिक संकेतांची पार्श्वभूमी लाभलेली असते. कारण भाषांतर म्हणजे दोन संस्कृतींचा समन्वय साधणारे माध्यम होय. वाङ्मयाच्या उत्कर्षामध्ये संस्कृतीचाच उत्कर्ष होत असतो आणि भाषांतरित साहित्य मध्ये अशा सांस्कृतिक उत्कर्षाचा समन्वय साधला जातो. मकरंद साठे म्हणतात, 'भाषांतर हे एका संस्कृतीकडून बहुसंस्कृतीकडे नेणारी विचार प्रणाली आहे.' जगामध्ये अनेक समाज आहेत त्या समाजाची वैशिष्ट्यपूर्ण अशी संस्कृती आहे. अशा अपरिचित संस्कृतीचा परिचय करून देणारी प्रक्रिया म्हणजे भाषांतर होय. म्हणून भाषांतरकाराने भाषांतर करीत असताना मूळ संस्कृतीचा जो सांकेतिक ढाचा आहे त्यामध्ये फेरबदल न करता किंवा आदलाबदल न करता प्रामाणिकपणे व निरपेक्ष वृत्तीने भाषांतर करणे हे गरजेची गोष्ट आहे. सांस्कृतिक संपदा निर्माण करण्याचे किंवा वैश्विक ऐक्य निर्माण करण्याची संधी ही भाषांतरकाराला मिळत असते.

भाषांतराचे सांस्कृतिक संदर्भ ध्यानात घेता पुराणातील दंतकथांचे संदर्भ लक्षात घ्यावे लागतात. प्रत्येक भाषेची स्वतंत्र प्रकृती आणि लकब असते. भाषेचा आवाका व व्याप्ती मर्यादित असल्यामुळे भाषाबाह्य दुवे भाषांतरित करत असताना अडचणी निर्माण होऊ शकतात. प्रतिमा प्रतीके यांचे सांस्कृतिक संदर्भ समाजानुसार भाषेनुसार बदलू शकतात. भावभावनांना व्यक्त करणारे शब्दही बदलून येऊ शकतात. आशयाशी संबंधित असलेले वेगवेगळे विचार, भाषिक सांस्कृतिक संदर्भ, सांस्कृतिक पर्यावरण, भाषिक समूहाचा इतिहास, त्यांचे तत्त्वे, मूल्यविचार यांचा संस्कृतीच्या अंगाने विचार करावा लागतो. सर संरचनावाद्यांच्या मते भाषा हा सांस्कृतिक व्यवहार नसून संस्कृती हा भाषिक व्यवहार असतो. भाषेची संस्कृती ही भाषेमधून दिसते. अशा भाषिक संस्कृतीचा अनुभव साहित्यामधून घेता येतो. परंतु अपरिचित भाषिक संस्कृतीचा परिचय करून घेण्यासाठी भाषांतराची गरज भासते. साहित्यकृती ज्या समाजात जन्मते त्या समाजाची संस्कृती ही भाषेइतकीच त्या साहित्यकृतीतून डोकावते. साहित्याचा रचनाबंध आणि भावनिक तीव्रता यांचाही परस्पर संबंध असतो. रचनाबंधानुसार भावनांची तीव्रता कमी जास्त होऊ शकते. मुळात भाषिक व्यवहार हा संस्कृती विशिष्ट व समाज विशिष्ट असतो. त्यामुळे एका भाषेतील व्यक्त केले जाणारे अर्थ ग्रहण कर्त्यांच्या संस्कृती विशिष्टतेशी जवळीक

साधण्याचा प्रयत्न करतात. उदाहरणार्थ भारतीय परंपरेमध्ये ओळख करताना किंवा अनोळखी व्यक्तीशी संभाषण करताना सुहास्य वदनाने करण्याची प्रथा आहे. परंतु अगदी या उलट प्रथा ही रशियन समाजामध्ये दिसते. ओळख नसणारा एखादा व्यक्ती आपल्याकडे बघून हसला तर समोरची व्यक्ती आपला अपमान करत आहे. आपण निर्बुद्ध आहोत असा समज करून घेतला जातो. अशावेळी भाषांतरकाराला त्या त्या समाजाचे सांस्कृतिक संदर्भ ध्यानात घ्यावे लागतात. ज्या भाषांचे सांस्कृतिक विश्व समान असते अशा भाषांचे भाषांतर करताना अधिक सुलभ होते.

भाषांतरकार हा फक्त दोन भाषेमधील मध्यस्थ नसतो तर तो दोन भाषिक समाज आणि संस्कृती यांच्यातीलही मध्यस्थ असतो. इंग्रजांनी सुरुवातीच्या काळात संस्कृत, बंगाली भाषा शिकण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यापेक्षा जास्त प्रयत्न फ्रेंचांनी केले त्यामुळेच संस्कृत संहिता फ्रान्समध्ये घेऊन जाण्याची प्रचंड चढाओढ लागली. याचाच परिपाक म्हणून फ्रान्समध्ये संस्कृत अध्यासन सुरू झाले. आजही तेथील विद्यापीठात संस्कृतचे अध्ययन अध्यापन केले जाते. भाषेचे सर्जन करीत असताना व सृजन करीत असताना सांस्कृतिक आणि व्यावहारिक जाणीव भाषांतरकाराला लक्षात घ्यावी लागते. लेखकाने काय सांगितले यापेक्षा त्याला काय सांगावयाचे आहे हे महत्त्वाचे ठरते. सांस्कृतिक आक्रमणामध्ये जीत आणि जेते हा एक आक्रमणाचा भाग आपल्याला दिसून येतो. त्याचबरोबर व्यापारी संबंध उदाहरणार्थ कोष्टी समाजातील वैसफनी, धोटा, माग, धागा, कांडी असे जे काही शब्द हे आपल्याला पहावयास मिळतात. अशा उद्योग व व्यापारी संबंधांचा विचार करावा लागतो. धार्मिक संबंध, भौगोलिकता, स्थलांतर यामुळेसुद्धा सांस्कृतिक आक्रमण घडते. धर्मप्रचार व प्रसार आणि धर्मस्वीकार, अनुनय, अनुकरण, प्रभाव यामुळे सांस्कृतिक आक्रमण होताना दिसते. त्यातूनच भाषांतराचा प्रभाव हा नवे वाङ्मय प्रवाह तत्वे, संस्कृती जीवन- जाणिवा, विचारप्रवाह, आशय यावर पडतो. काही वेळा वाङ्मयविषयक धारणा बदलण्याचे कामही भाषांतरामुळे होते.

एकूणच तौलनिक साहित्याभ्यासामध्ये भाषांतराचे महत्त्व खूप मोठ्या प्रमाणात आहे. भाषांतरामुळे भिन्नभाषिक समाज एकत्र येतात. राष्ट्रीय एकता साधण्यामध्ये भाषांतराची भूमिका महत्त्वाची ठरते. अपरिचित संस्कृतीचा परिचय करून देणारी प्रक्रिया म्हणजे भाषांतर होय. भाषांतरकार अशा संस्कृतीचा दुवा म्हणून काम करीत असतो.

निष्कर्ष

१. भाषांतराचा प्रभाव हा नवे वाङ्मय प्रवाह तत्वे, संस्कृती जीवन- जाणिवा, विचारप्रवाह, आशय यावर पडतो.

२. राष्ट्रीय एकता साधण्यामध्ये भाषांतराची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

३. वाङ्मयविषयक धारणा बदलण्याचे कामही भाषांतरामुळे होते.

४. भाषिक व्यवहार हा संस्कृती विशिष्ट व समाज विशिष्ट असतो.
५. भाषांतर म्हणजे दोन संस्कृतींचा समन्वय साधणारे माध्यम होय.
६. भाषांतरामुळे एकभाषिक असलेल्या साहित्यकृतीला वैश्विक साहित्याचा दर्जा प्राप्त करून देता येतो.
७. भाषांतर आणि संस्कृती अभ्यास यांचा जवळचा संबंध असलेला दिसतो.
८. तौलनिक साहित्याभ्यासामध्ये भाषांतरकाराची भूमिका महत्त्वाची ठरते.
९. तौलनिक साहित्याभ्यासामध्ये भाषांतर आणि संस्कृती अभ्यास गरजेचा ठरतो.

संदर्भ :

१. पाटील आनंद , “तौलनिक साहित्य : नवे सिद्धांत आणि उपयोजन” , साकेत प्रकाशन , औरंगाबाद , १९९८ पृ.३१५.
२. भगत दत्ता , “ आधुनिक मराठी वाङ्मयाची पार्श्वभूमी” चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद , २००८ पृ.३१.
३. साळुंखे आ.ह. , “ आधुनिक मराठी वाङ्मयाची पार्श्वभूमी” उनि.पृ.३१.
४. सोमण अंजली , काळे कल्याण , (संपा.) “भाषांतरमीमांसा” प्रतिमा प्रकाशन , पुणे, १९९७ पृ.४२.
५. सोमण अंजली , काळे कल्याण , (संपा.) “भाषांतरमीमांसा” उनि. पृ.४४.
६. देवी गणेश , “ दै. लोकसत्ता , अनुवादाचे दृश्य , (संपा. कुमार केतकर) वर्ष २३ अंक ६५ पृ. ६.
७. किंबहुने रवींद्र , “तौलनिक साहित्याभ्यास तत्त्वे आणि दिशा” (संपा. जहागीरदार चंद्रशेखर) सौरभ प्रकाशन , कोल्हापूर, १९९२ पृ.११६.
८. सोमण अंजली , काळे कल्याण , (संपा.) “भाषांतरमीमांसा” उनि. पृ.३६३ .

डॉ. भरत भीमराव जाधव
कला व वाणिज्य महाविद्यालय , सातारा